
ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ

ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷԹՆՈԳԵՆԵՏԻԿ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վաղ շրջանի հասարակությունների էթնոգենետիկ ուսումնասիրություններն ունեն իրենց օրինաչափ առանձնահատկությունները: Նախևառաջ դրանք ուսումնասիրությունների համար գիտական տեսակետից պատշաճ աղբյուրների գոյության (մանավանդ երբ խոսքը նախագրային հասարակությունների մասին է) և վաղ շրջանի պատմության աղբյուրների էթնիկ նույնականացման հարցերն են. ի՞նչը կարող է կռվան հանդիսանալ գիտնականների համար (և առհասարակ կարո՞ղ է արդյոք) այս կամ այն էթնիկ հանրույթը այս կամ այն վայրում տեղայնացնելու և նրա պատմական զարգացման ընթացքը հսկելու համար:

Վաղ շրջանի էթնոգենետիկ գործընթացներն ուսումնասիրելու համար որպես աղբյուր հանդես են գալիս ա. լեզուն (այս հարցերով զբաղվում է համեմատական լեզվաբանությունը), բ. նյութական մշակույթը, գ. կենսաբանական ուսումնասիրությունները (սկզբնապես մարդաբանական, XX դարի երկրորդ կեսից՝ գենետիկ, ինչի մասին մենք նշել ենք մեր նախորդ հոդվածներից մեկում¹):

Նշենք, որ այս բոլոր հետազոտությունները հատվածային և հարաբերական բնույթ են կրում: Լեզուն կարող է տարածված լինել, սակայն գրավոր աղբյուրներում չնշմարվել կամ արտացոլվել ոչ իրական պատկերով: Միևնույն տարածքում ապրող էթնիկ հանրույթը կարող է ժա-

¹ Խանգաղյան Մ., Գենետիկ մի օրինաչափության մասին, Մերձավոր Արևելք, 2012, VIII, էջ 79-83:

մանակի ընթացքում ընդունել եկվորների լեզուն՝ հիմքում պահելով մայրենի լեզուն: Կարող է ամբողջությամբ ձուլվել և գրավոր աղբյուրներում կամ հարևան լեզուներում որևէ հետք չթողնել: Սցենարները բազմազան են մանավանդ Հին աշխարհի պարագայում: Այլ կերպ ասած՝ լեզվաբանական հետազոտությունները կարող են վեր հանել տարաբնույթ և տարաժամանակյա կապերը, փաստել այս կամ այն լեզվի՝ տվյալ տարածքում գոյության փաստը, այս կամ այն լեզվի ցեղակցական կապերը և այլն, սակայն հասկանալի պատճառներով այս հետազոտությունները լիարժեք չեն՝ էթնոսի ձևավորման ընթացքը ցույց տալու համար: Կենսաբանական հետազոտություններում նույնպես գործ ունենք հատվածային բնույթ կրող հնագիտական նյութի (մարդաբանական նյութի՝ գանգեր, ոսկորներ և այլն) ուսումնասիրության և նրա համադրությամբ ներկայումս գոյություն ունեցող էթնիկ հանրույթների հետ: Մեր ժամանակակիցների ԴՆԹ հետազոտությունները ներառում են սակավաթիվ ռեսպոնդենտներ և ըստ էության վեր հանում որոշակի անձանց ԴՆԹ-ձագումնաբանությունները, որքան էլ որ դրանք ընդհանրություններ ունենան: Դրան գումարած պետք է նշենք մեթոդաբանական խիստ կարևոր դրույթը. կենսաբանական հետազոտությունները² միայն կարող են ի հայտ բերել այժմ գոյություն ունեցող էթնոսի մեջ այլ պոպուլյացիաների տարաժամանակյա (դիախրոնիկ) ներգրավման փաստը, սակայն կենսաբանական հետազոտությունները չեն կարող հանդես գալ որպես հիմնական փաստարկ էթնոսի՝ որպես **unglu-**

² XX դարի կեսերից արևմտյան գիտության մեջ ձևավորվել են նոր ուղղություններ, որոնցից՝ կենսահնագիտությունը (bioarchaeology)՝ բնագետները՝ մարդաբանները, կենսաբանները, քիմիկոսները և այլք վերակառուցում են վաղնշագույն շրջանի կենսակերպը՝ օգտագործելով իրենց գիտական մեթոդները և աղբյուրները, էթնիկ մարդաբանությունը (ethnic anthropology)՝ կենսաբանական մարդաբանության ճյուղ, որը զբաղվում է մարդկային էթնոտարածքային խմբերի կենսաբանական փոփոխականության և գենետիկ փոխհարաբերությունների ձևավորման և առանձնահատկությունների պատմությամբ, էթնիկ ազգագրությունը (ethnoarchaeology)՝ «այժմ գոյություն ունեցող մշակույթների ազգագրական ուսումնասիրությունը հնագիտական հետանկարներից» (David N., Kramer C., Ethnoarchaeology in Action. Front Cover, Cambridge, 2001) և այլն: Այս ուղղություններին մենք կանդրադառնանք հետագայում:

լական օրգանիզմի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Եվ, վերջապես, նյութական մշակույթը, որի աղբյուրը հնագիտական պեղումներն են և այդ պեղումների արդյունքների հետազոտման ընթացքում ձևավորված «հնագիտական մշակույթ» հասկացությունը, որը գիտնականների համար հաճախ այս կամ այն ցեղի կամ էթնոսի տարածման ցուցիչ է:

«Հնագիտական մշակույթ» հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ դրվեց XIX դարի վերջերին: Գիտական գրականության մեջ այս եզրույթի բազմաթիվ բնորոշումներ³ կան, բայց հիմնականում «հնագիտական մշակույթ» է անվանվում նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող, տեղական առանձնահատկություններով տարբերվող և որոշակի, սահմանափակ տարածքում կենտրոնացած հնագիտական հուշարձանների ընդհանրությունը: Այս ընդհանրությունն արտահայտվում է արտեֆակտերի տարբեր տեսակների (աշխատանքային գործիքներ, խեցեղեն, ճարտարապետություն, թաղման ծես և այլն) նմանությամբ:

Հնագիտության և էթնոգենեզի հնարավոր փոխկապակցվածության ուսումնասիրությունն առավել մեծ զարգացում ստացավ խորհրդային պատմագիտության մեջ՝ սկզբից ևեթ կրելով գաղափարախոսության ճնշիչ ազդեցությունը⁴: Գոյություն ունեցող մեթոդաբանական դպրոցներից և ուղղություններից նշենք պալեոէթնոլոգիական ուղղությունը⁵ (Դ. Անուչին, Ֆ. Վոլկով, Գ. Բոնչ-Օսմոլովսկի և ուր.), որի ներկայացուցիչները բացառում էին միայն հնագիտական նյութի հիման վրա

³ Стéу Смирнов А. П., К вопросу об археологической культуре, Советская Археология (այսուհետ՝ СА), 1964, 4, стр. 3-17; Монгайт А. Л., Археологические культуры и этнические общности (к вопросу о методике историко-археологических исследований), Народы Азии и Африки, 1967, 1, стр. 53-69; Каме-нецкий И.С., Археологическая культура - ее определение и интерпретация, СА, 1972, 2, стр. 18-36; Клейн Л., Археологическая типология, Ленинград, 1991, стр. 391 և այլն:

⁴ Արևմտյան տեսական հնագիտությունը որդեգրեց այլ ճանապարհ, ինչին մենք կանդադարանանք մեր հետագա հրապարակումներում:

⁵ Платонова Н. И., Палеоэтнологическая школа в археологии и Ф.К.Волков, Вестник Томского Государственного университета, 2008, 315, стр. 96-103.

պատմական դարաշրջանների վերակազմության հնարավորությունը և նշում, որ էթնիկ հանրույթի լեզվական և մշակութային բնութագրումները կարող են չհամընկնել⁶, Նիկողայոս Մառի տեսությունը, որը հիմնական շեշտը դնում էր ծայրահեղ բնիկության վրա՝ բացառելով միգրացիաները և դիտարկելով մշակութային փոփոխությունները որպես միմիայն ներքին զարգացման հետևանք⁷, Վ. Գորոդցովի տեսական աշխատությունները և այլն:

Ակտիվ բանավեճեր և քննարկումներ ծավալվեցին մանավանդ 1950-ական թվականների վերջում: 1955 թվականին Ա.Լ. Մոնգայթը «հնագիտական մշակույթ» ձևակերպեց որպես **պայմանական տերմին**, որը հնագետներն օգտագործում են հնագիտական հուշարձանների համալիրները նշելու համար, այն համալիրները, որոնք միավորված են ընդհանուր ժամանակաշրջանով, ընդհանուր տարածքով և բնորոշվում են ընդհանուր գծերով: Ըստ Մոնգայթի՝ հնագիտության մեջ այս եզրույթի պայմանականությունն ու ընկալման ոչ միանշանակությունը սկզբունքորեն թույլ չեն տալիս անմիջական անցում կատարել հնագիտական մշակույթից դեպի էթնոգրաֆիկ (ազգագրական) հանրույթ⁸:

Հետագա քննարկումների առանցքում (ներառյալ հետխորհրդային շրջանը) «հնագիտական մշակույթ» հասկացության բնորոշումներն էին (այն տարբեր ուսումնասիրողների մոտ հանդես է գալիս որպես «քաղաքակրթություն», «մշակութային մարզ», «մշակութային խումբ», «մշակութային արեալ» և այլն) և հնագիտական մշակույթի՝ էթնիկ հանրույթի հետ համադրման հնարավորությունը⁹: Արդեն հետխորհրդ-

⁶ Овчинников А. В., Интеграция археологического и этнографического знаний в трудах А. П. Смирнова, Интеграция археологических и этнографических исследований, часть I, Казань, Омск, 2010, стр. 67, առավել մանրամասն՝ Платонова Н.И., История археологической мысли в России (вторая половина XIX - первая треть XX века), СПб, 2010, стр. 125-197.

⁷ Платонова Н.И., նշվ. աշխ., էջ 255:

⁸ Яблонский Л. Т., Проблемы концепции этногенеза на современном этапе развития гуманитарных знаний, в сб. Этничность в археологии или археология этничности? Материалы круглого стола, Челябинск, 2013, стр. 36.

⁹ Այս հարցերի հանգամանալից ուսումնասիրությունը տեղ գտավ Ա. Սմիրնովի, Լ. Կլեյնի, Ի. Կամենեցկու, Ա. Բոյուսովի, Ս. Արությունովի, Վ. Կովա-

դային շրջանում բանավեճի առարկա դարձավ նաև «էթնոս» եզրույթի կիրառման նպատակահարմարությունը վաղ հասարակությունների պարագայում:

Ի մի բերելով այժմ գոյություն ունեցող կարծիքները՝ փորձենք ներկայացնել «հնագիտական մշակույթ» հասկացության հետ կապված հիմնական մեթոդաբանական խնդիրները.

լևակայի, Ն. Չերոկսարովի և այլոց աշխատություններում, մասնավորապես՝ Брюсов А. Я., Археологические культуры и этнические общности, СА, 1956, 26; Смирнов А. П., նշվ. աշխ.; Монгайт А.Л., նշվ. աշխ.; Каменецкий И. С., նշվ. աշխ.; Клейн Л. С., Проблема определения археологической культуры, СА, 1970, 2; Арутюнов С. А., Хазанов А. М., Археологические культуры и ХКТ: проблемы соотношения, Ареальные исследования в языкознании и этнографии, Ленинград, 1977: Սրանց գումարվեցին զուտ էթնոգենետիկ հետ կապված տեսական աշխատությունները (խոսքը մասնավորապես Յու. Բրոնվեյի էթնոգենետիկ տեսության և նրա բաղկացուցիչ մաս կազմող էթնոէվոլյուցիոն և էթնոտրանսսֆորմացիոն գործընթացների մասին է, որոնք այս կամ այն կերպ փորձում էին օգտագործել հնագիտական նյութը, երբ խոսքը հին էթնոսների մասին էր, Վ. Ալեքսենի մարդաբանական տեսական աշխատությունները և այլն): ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիների և հետխորհրդային շրջանի ուսումնասիրություններից պետք է առանձնացնել Яблонский Л., «Скифская триада» и проблема этничности археологических признаков, Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири. Тез. докл. VIII Западно-сибирского археолого-этнографического совещания, Томск, 1990, նույնի՝ Культура этноса, этническая культура и археологическая культура, Российская археология: достижения XX века и перспективы XXI в. Материалы научной конференции. Ижевск, 2000, նույնի՝ Археология и параэтногенетическое исследование в современной России, Фальсификация источников и национальные истории, Материалы круглого стола, Москва, 2007; Тишков В. А., Советская этнография: преодоление кризиса, Этнографическое обозрение, Москва, 2002. 1, նույնի՝ Реквием по этносу, Москва, 2003; Шнирельман В., Археология и этнография: проблемы корреляции, в сб. Моя избранница наука, наука, без которой мне не жить, Барнаул, Алтайский Государственный Университет, 1995, стр. 141-152, նույնի՝ Археология и лингвистика: проблемы корреляции в контексте этногенетических исследований, Вестник древней истории, 1996, 4, стр. 89-95, նաև Ի. Դյակոնովի, Ա. Պերշիցի, Ն. Տոմիլովի, Վ. Օվչիննիկովի և այլոց աշխատությունները:

1. Ժամանակագրական հսկայական խզումը թույլ չի տալիս ստանալ ոչ միայն նեոլիթի կամ բրոնզեդարյան իրողությունների, այլ նաև միջնադարի առավելագույն չափով առարկայական պատկերը: Ամփոփ բնութագրումը տվել է Լ. Կլեյնը դեռևս 1991 թվականին. «Հնագիտական աղբյուրների (որպես հեռավոր պատմական անցյալի մասին տեղեկատվության) հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ դրանց ընձեռած տեղեկատվության յուրացման թելը երկու անգամ կտրված է՝ ավանդույթի մեջ (խզումը մեր ժամանակաշրջանի և հեռավոր անցյալի միջև) և առարկայացման մեջ (խզումը իրերի աշխարհի և գիտության մեջ կիրառվող գաղափարների աշխարհի միջև): Այս կրկնակի խզումն առաջացնում է ճանաչողության զգալի խնդիրներ»¹⁰:

2. Էթնոսի վերաբերյալ ժամանակակից պատկերացումները փոխանցվում են վաղնջագույն շրջան, ինչը ժամանակակից էթնոգենետիկ ուսումնասիրությունների արմատական մեթոդաբանական սխալներից մեկն է. ձգտումը նախնադարի և վաղ միջնադարի ցեղերի և ազգությունների մեջ տեսնել ընդհանուր՝ ժամանակակից էթնիկ ինքնագիտակցությանը նմանվող ինքնագիտակցություն ըստ էության պատմության անթույլատրելի արդիականացում է¹¹:

3. Հնագիտական նյութը ժամանակագրական և տարածական առումով հատվածային¹² բնույթ ունի, այն չի կարող տալ տարածաշրջանի կամ տվյալ վայրում ապրող հանրության լիարժեք պատկերը¹³: Բացի այդ, այս կամ այն հնագիտական մշակույթի սահմաններին բնորոշ փոխներթափանցման գործընթացները հնագիտական տեսակե-

¹⁰ Клейн Л. С., Археологическая типология, стр. 348.

¹¹ Овчинников А.В., նշվ. աշխ., էջ 69:

¹² Հնագիտական նյութի ոչ լիարժեքության վերաբերյալ հետաքրքիր դիտարկումներ տե՛ս Тихонов С.С., Теорема о неполноте как одно из методологических оснований археолого-этнографических исследований, в сб. Интеграция археологических и этнографических исследований, часть I, Казань, Омск, 2010, стр. 37-42.

¹³ Նշենք նաև հնագիտական նյութի կեղծումները, տե՛ս նաև Беляев Л.А., Заметки о фальсификатах в истории в сб. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов (Петров А. Е., Шнирельман В. А.), Москва, 2011, стр. 51-66.

տից դժվարություններ կարող են առաջ բերել: Ուսումնասիրողներից ոմանք առհասարակ պնդում են մարդու սոցիալական, լեզվական և կենսաբանական բնույթի հատկանիշների պատճառային անկախության մասին՝ հավելելով, որ այդ անկախությունը չի բացառում սոցիալական, կենսաբանական և լեզվաբանական հանրույթների աշխարհագրական զուգադիպումը տվյալ տարածքում որոշակի ժամանակաշրջանում: Եվ նմանապես նյութական և հոգևոր մշակույթի տիպաբանորեն նման հատկանիշների ամբողջությունը, որոշակի փուլերում աշխարհագրորեն հարելով այս կամ այն տարածքին, ստեղծում է տվյալ տարածքում «պատմաազգագրական հանրույթի» գոյության հնագիտական պատրանք¹⁴:

Նյութական մշակույթի այն հատկանիշները, որոնց առնչվում է հնագիտությունը, կարող են միմիայն անուղակիորեն վկայել տվյալ տարածքում և տվյալ ժամանակաշրջանում ընթացող էթնիկ գործընթացների մասին, սակայն հնագիտության մեթոդական հնարավորությունները թույլ չեն տալիս, որ նա օբյեկտիվության պատշաճ աստիճանով և վստահությամբ զբաղվի էթնիկ կամ մարդաբանական գործընթացների վերակազմությամբ¹⁵:

Նշենք, որ այս կամ այն «հնագիտական մշակույթի» առկայությունը չի բացառում նրա կապը հետագայում նույն տարածքում գոյություն ունեցող էթնիկ հանրույթների հետ (այս հարցերը մասնավորապես էթնոհնագիտության ուսումնասիրության ոլորտում են): Թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս վեր հանել էթնոսի բազմահազար ծալքերում թաքնված խիստ հետաքրքիր շերտերը՝ փաստելով կապը վաղուց վերացած քաղաքակրթությունների հետ, սակայն էթնոգենետիկ հետազոտություններում ցանկացած եզրահանգում կատարելիս անհրաժեշտ է հիշել մեթոդաբանական այս առանձնահատկությունների մասին:

¹⁴ Яблонский Л. Т., Проблемы концепции этногенеза на современном этапе развития гуманитарных знаний, в сб. Этничность в археологии или археология этничности? Материалы круглого стола, Челябинск, 2013, стр. 35.

¹⁵ Яблонский Л.Т., նշվ. աշխ., էջ 36:

KHANZADYAN MARIAM

**METHODOLOGICAL PECULIARITIES OF EARLY SOCIETIES ETHNO
GENETIC STUDIES**

The article deals with theories of "archeological culture" concept, that existed in soviet and post soviet times, as well as with the possible interactions between archeological culture and ethno genetic development.

When discussing the ethno genetic development of early societies, there is a lack of objective and trustworthy sources. To the imperfection of linguistic and biological investigations there add up also the objective peculiarities of archeological material. First of all let's mention the existing significant time discrepancy, the "twin barrier" that disrupts the analyses of archeological sources, and the delimited nature of archeological material. It's also important to avoid undue modernization of early period's history. One has to keep in mind these considerations when making a conclusion.